

ПРОБЛЕМИ ЧАСУ І ЧАСОВОСТІ В ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМІ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано основні теоретичні аспекти часу і часовості в літературі. Основна увага звернена на концепції Часу і Буття в Європейському екзистенціалізмі (Гайдеггер, Сартр, Ясперс та ін.) і те, як ці концепції представлені в художньому світі літератури. Автор доводить, що філософські тенденції, вироблені західноєвропейським модернізмом, також відобразилися і в українській літературі, особливо у жанрі модерністичної новели (Кобилянська, Винниченко, Яцків та ін.).

У кожному епоху було своє розуміння часу та людини, яка у ньому живе. "Романтики шукали спільного у тій сфері, яка не залежить від часу: всі люди об'єднуються бажанням бути кращими, вони однакові у своїх бідах, незгодах і радості, щасті. Реалісти шукали спільного в тій площині особистості, яка залежить від часу, адже історичний контекст, суспільні умови завжди накладають на кожен людину свій відчутний відбиток, всі люди, тією чи іншою мірою, є дітьми свого часу" [1: 44]. Оскільки в екзистенціалізмі *час і буття* людини є ключовими, центральними проблемами, то можемо говорити про те, що екзистенціалізм виробив свою специфічну, не схожу на інші, термінологічну парадигму, яка досі недосліджена у сучасному літературознавстві. У жодну з попередніх епох так гостро не стояла проблема часу та часовості, як у Модернізмі, що є закономірним — саме в цю епоху особлива увага зверталася на людську психіку, на "переживання" реально існуючого часу свідомістю кожного індивіда. Екзистенціалісти розуміли існування як *часовість*, яка суттєво відрізняється від об'єктивного часу. Часовість, у свою чергу, поділяється на *екзистенційну часовість* або *історичність* та *фізичну часовість* як похідну від історичності. Особлива увага письменників-екзистенціалістів прикута до проблеми *майбутнього*. "Історичність людського існування виражається, згідно з екзистенціалізмом, у тому, що воно завжди знаходить себе у певній ситуації, в яку воно "закинуто" і з якою мусить рахуватись" [2: 756].

Про часову природу структури людини говорив Н. Аббаньяно, який вважав, що *смерть* та *час*, які є складовими *часовості*, визначають природу людини, оскільки людині притаманна невизначеність та проблематичність. "Часовість — це не випадкова обставина існування людини" [3: 142]. Часовість характеризує природу людини (структуру людини), власне вона і є часовістю: "Створіння, яке не було би підлеглим часу та смерті, не було би людиною" [8:143]. Буття людини на землі передбачає час і смерть, які необхідно відповідно сприйняти. На думку Аббаньяно, між майбутнім та минулим існує місток, який робить дві субстанції нероздільними — саме він творить людину такою, якою вона є. Людина живе майбутнім, яке "навалюється" на неї, і стає передумовою появи минулого.

М. Гайдеггер здійснив ґрунтовне дослідження екзистенційних проблем часовості у праці "Буття і час". Він показав, "що глибинна проблематика всілякої онтології закорінюється в феномені часу" [4: 773]. На семінарі у 1929 році у м. Давосі відбулася дискусія М. Гайдеггера та Е. Кассіраера. Перший власну позицію сформулював так: "Самому часу притаманна здатність *горизонту*, в якому під впливом передрозуміння я завжди володію *горизонтом теперішнього, майбутнього та минулого* водночас. Це вказує на трансцендентно-онтологічне розуміння часу, який сам виявляється будівничим постійної субстанції. Саме таким чином слід розуміти моє трактування часовості" [5: 134]. На думку М. Гайдеггера, часовість "вичікує" зі свого майбутнього так, що колишнє збуджує теперішнє, а первинним феноменом вихідної та особистісної часовості є майбутнє. Мислитель стверджував, що присутність повинна називатися "тимчасовістю" в розумінні буття "в часі". Вказуючи, що астрономічний і календарний відлік часу — не випадковість, а феномен, котрий має свою екзистенційно-онтологічну необхідність в основолаштуванні присутності як турботи, він водночас висловив думку, що час прорахувати неможливо, його слід осмислити. За М. Гайдеггером часовість виступає у трьох *часових "екстазах"* — *теперішньому, минулому, майбутньому* та переживається людиною як *конечність* людського існування. Часовість, у свою чергу, набуває різних виявів: *світовий час* (Weltzeit), який є спільним для всіх людей і тому *датований* (поділений на дні, місяці, роки тощо) — це час людського співбуття (Mitsein). Іншим різновидом часовості виступає *вulgарний (об'єктивний) час*. Це, так би мовити, "чисте тепер", оскільки цей час орієнтований на нескінченність, вічність. У межах *вulgарного часу* людина вважає себе ніби "безсмертною"... Нарешті ще один різновид — *історичний час*. Цілісне людське існування простягнуте між народженням і смертю, відбувається чи здійснюється (що виражається німецьким словом "geschehen") [6: 595]. Найоригінальнішою гайдеггерівською концепцією часу є обґрунтування майбутнього. *Майбутнє* він інтерпретує, виходячи з буквального прочитання німецького слова *Zukunft*: як те, що приходить до нас. На думку німецького філософа, людське існування на землі обмежується часовими рамками — воно тимчасове і визначається як буття-до-смерті, де смерть — *конечність*.

Ясперс, як і Гайдеггер, вважає *часовість, історичність та духовність* головною, визначальною рисою людини як екзистенційної істоти. На його думку, екзистенція існує тільки в часі, оскільки "більш раннє визначає більш пізнє, яке усвідомлює себе зв'язаним з тим, що зроблено, прийнято, вирішено. А більш пізнє визначає більш раннє, оскільки воно зв'язує його із певним майбутнього" [7: 114]. У К. Ясперса власне розуміння *теперішнього, минулого і майбутнього*, які є взаємодоповнюючими субстанціями. "Ніяке минуле не може бути достатньою гарантією тільки завдяки тому, що воно було. Необхідно самому випробувати знову те, що вже випробовувалось, якщо воно має бути в нас істинним і дійсним" [7: 115]. Філософ вважає, що істинна

екзистенція в часі — це та, яка проявляється в комунікації, що усвідомлює себе в часі як своє минуле. Воно, в свою чергу, належить їй, як теперішнє, і у ньому вона реалізується як майбутнє. Саме майбутнє яке вона визначає, як свою долю, яка не існує, як буття, але виходить із концепції свободи. Істинність чогось можна пізнати тільки в часі. Лише *минуле* для К. Ясперса є істинним.

За Ж.П. Сартром *часовість*, (так само, як "ніщо" і "можливість") теж приходять у світ разом із людиною. Людське буття включає в себе *минуле, теперішнє і майбутнє*, але їх не слід розглядати як сукупність "даних", які повинні складати суму чи безкінечний ряд "тепер", бо ми зіткнемося із парадоксом: "минулого більше нема, майбутнього ще нема, що ж стосується теперішнього моменту, то кожен добре знає, що його зовсім нема, він є межею безкінечної тривалості, як безрозмірна точка" [8: 137]. Минуле не існує, оскільки є те, що вже не є, але це специфічне "не існування". Минуле змушує людиною бути тим, ким вона є "позад", що й означає "було". Минуле, за Сартром, є онтологічний закон *Для-себе*. *Теперішнє* "стискується" до миті, оскільки воно перебуває між минулим і майбутнім, його можна виявити у формі втечі від минулого до майбутнього. На думку філософа, — "те, що помилково називають теперішнім, і є буття, по відношенню до якого теперішнє є присутністю" [8: 153]. *Майбутнє* і є людина, оскільки вона очікує себе як присутність відносно до буття по той бік буття. Вона проектує себе до майбутнього, щоби злитися з тим, чого їй не вистачає. Майбутнє — це місце, де компресія минулого, теперішнього і майбутнього привела би до появи себе як існування *в собі Для себе*. *Часовість для-себе буття*, за французьким екзистенціалістом, має три "екстази": *універсальний час, початковий час, психічний час*.

Проблеми часу торкався й А. Камю. Він у "Міфі про Сізіфа" наголосив, що людина підвладна плинові часу — сірого, щоденного життя, яке засмоктує її своєю одноманітністю, буденністю. Завжди настає момент, коли потрібно взяти на себе весь тягар часу. Люди, на думку філософа, живуть *майбутнім*: "завтра", "пізніше", "через рік" і т. п. Час пропливає над людиною, а вона цього не помічає, продовжуючи виконувати свою однотипну роботу: "Прокидання, трамвай, чотири години в конторі чи на заводі, обід, трамвай, чотири години роботи, вечерея, сон; понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, все в тому ж ритмі — ось шлях, по якому легко іти день за днем" [9: 28]. І тільки тоді, коли рутинна монотонного життя змусить замислитись "для чого", "навіщо", — людина здійснить свій екзистенційний вибір: або поворот у звичайну колію, або остаточне пробудження.

Ціла епоха формувала екзистенційне бачення світу, тому філософські ідеї відносності *часу* та *часовості* не випадково втілилися у художній літературі. Першими ці ідеї реалізували у своїх творах самі філософи-екзистенціалісти, котрі паралельно з теоретичними трактатами вдавалися до художнього осмислення буття. Модерністичне бачення часовості в літературі випливало з їх філософських переконань. Найбільш виразно це простежується у художній творчості А. Камю, Ж.П. Сартра та ін. Українська література теж не залишилась осторонь подібних переосмислень вічних тем. У ній ще до утвердження екзистенціалізму як окремої течії висловлювались суголосні ідеї, про що свідчать твори О. Кобилянської, В. Стефаніка, М. Яцківа, М. Коцюбинського, В. Винниченка. Це дає підстави говорити про екзистенційність як специфічну рису української літератури зламу віків.

Письменники-модерністи остаточо відійшли від концепту єдності часу та простору, від передачі подій у хронологічній послідовності (як це було утверджено класицизмом). Вони почали експериментувати на рівні творення хронотопу, моделювання художньої дійсності, передачі психічних станів. Вони активно застосовують найрізноманітніші часові зміщення, введення кількаярусних часових та просторових вимірів, "відмотування" часу, пришвидшення, ретардації або й цілковите пригальмовування однолінійного руху фабули завдяки введенню позафабульних чинників, перенесенню дії в інші художні площини тощо. Ці та подібні прийоми допомагають творити художні світи, фікційну дійсність в їх неповторності та багатогранності. Для деяких митців час перестає носити характер об'єктивності, він стає функцією свідомості, що давало змогу заглибитись у сутність внутрішнього світу. Яскравими прикладами такої прози є твори О. Кобилянської, яка здійснила свої індивідуальні "зеуви" часу. У новеллі "Природа", на думку В. Гижого, "хронотоп моментальної особистості втілюється у зображенні хвилих миттєвостей, які не потребують ніякої "заземленості". Власне, ітеративність має на увазі те, що було звиклим відбуватись регулярно, інколи час від часу. "Іноді опанувала її невиразна жадаба чувства побіди [...]. Інколи слідила за полетом орла [...]. Іншим разом заглибилась зовсім у шум лісу [...]." Таким чином, захоплення письменниці ітеративністю свідчить про домінуючі властивості психології художнього світу неоромантика передати гострі відчуття аналогії між моментами [...]. *Моменти* тут мають цілеспрямовану тенденцію зливатися, уподібнюватись один одним" [10: 97]. В. Винниченко теж у своїй малій прозі особливу увагу звертав на *внутрішній час* людини. Наприклад, в оповіданні "Терень" поєднується кілька зрізів часу, з чого випливає специфіка творення інших сторін характеру головного персонажа, розкривається глибина його внутрішнього світу. На рівнях розгортання сюжету, типу оповіді, на композиційній структурі відбиваються різні характеристики часу, котрі автор бере до уваги, зокрема Д. Медриш визначив такі з них, що найбільш визначальні у структурі художньої літератури: а) продовжуваність; б) перервність або неперервність; в) кінечність чи безкінечність; г) замкнутість чи відкритість. "Сучасному автору в пошуках певного художнього рішення доводиться долати *"часовий бар'єр"* — інтервали між моментами оповіді про нього" [11: 132]. "Екзистенціалізм і феноменологія перемістили проблему часу в сферу структур суб'єктивності і дискусії про дію, можливість, намір і свободу почали ґрунтуватися на часові", — зазначає У. Еко [12: 165]. У літературі екзистенціалізму часто використовується замкнутий, витягнутий з історичного процесу художній час казки чи притчі, чому часто відповідає невизначеність місця дії ("Процес" Ф. Кафки; "Чума" А. Камю); сюжетний час буває переривчастим, зворотнім, що в свою чергу мотивується психологією пригадування (М. Пруст, В. Вульф, Г. Белль). "Така побудова свідомості героя дозволяє час дії стиснути до кількох днів і годин, між тим як на

екран пригадування можуть проектуватися час і простір всього людського життя" [13: 1176]. Історичний час може виступати у ролі літературного героя. Це наводить на думку, що *художній час* нерідко співвідноситься із *особистісним часом* героя. Досить часто час відіграє у літературі важливу функцію — виступає як засіб розкриття долі героїв. Крім цього зміст художнього часу складає сюжет твору, що дозволяє у сучасному літературознавстві говорити про *сюжетний час*. Г. Маргвелашвілі зазначає, що співвідносними є поняття *час екзистенції* та *сюжетний час*, оскільки екзистенція (за М. Гайдегером) є причиною власної часовості, то й сюжетний час характеризується "результатом специфічного уявного акту свідомості. Він існує не сам по собі, а в пам'яті і в мовних (оповідних) актах. І затримується в пам'яті всіх учасників оповідного процесу, доки триває" [14: 16-17]. Цей же автор говорить про структурні розмежування між *часом екзистенції* та *сюжетним часом*. На його думку, *екзистенційний час* характеризується *розтяжністю* та *динамікою*, а *сюжетне поле* є статичним виміром; екзистенційний час складається із *справжніх* та *несправжніх* етапів у індивідуальному розвитку того, хто має його у своєму розпорядженні. У сюжетному часі нема фактів, які заважають творенню сюжету, бо все, що з'являється на сюжетному полі, повинно стосуватися розвитку сюжету: *екзистенційне поле* (час) *прозоре* і до кінця видиме тільки для того, хто перебуває у цьому полі, "він у свою чергу може відкриватися іншим тільки через сюжетне поле, тобто для того, щоб інформувати їх, він має сам говорити про події свого життя, скласти про них сюжет — поставити їх на найвищий рівень відкритості" [14: 20]. Письменники-модерністи досить часто у сюжетний час влітають *сновидіння*, які можуть мати різні функції: сон як спогад, як результат праці пам'яті, ретроспекція, ремінісценція, сон як самовираз, як вираз глибинних переживань, самоаналіз, сон як самовикриття, сон як вияв каяття, сон як прозріння, сон як духовне очищення [Див:15: 13]. Так, завдяки введенню у твір сну, "Жінка Сарданапала" М. Яцків наголосив на тісному зв'язку свого героя з потойбічністю. Він оповідає: "... жінка Сарданапала обернула до мене лице і рухом руки кликала до себе. Коли я підійшов, мав враження, що моя Ангеліка — се одна постать. Вона поклала руку на моє серце і я почув надлюдську розкіш спокою і нову, ясну дорогу перед собою" [16: 155]. Тлумачення сну допомагає зрозуміти, що кохана "забере" чоловіка до себе, у небуття. Н. Зборовська інтерпретує цю проблему так: "Необхідно розрізняти явний та прихований зміст сновидіння. Явним є те, що може переповісти сновидець. А приховане, за Фройдом, належить до латентних думок сновидіння" [16: 73]. Є символічний зв'язок між явним і латентним. У цьому переконуємося із наступних сторінок оповідання М. Яцкова: "Генерал не жив. Куля поцілила його в серце" [16: 156]. Цей сон — віщий, він втілення несвідомого бажання генерала, вияв його психічного стану. Це ще раз доводить, що думка А. Камю відсутність "різниць між "здаватись" і "бути"" [9: 86] може бути прийнятною, особливо коли йдеться про виміри художньої творчості.

Отже, можемо зробити висновок, що у модерністичних пошуках письменники-екзистенціалісти, переносючи у свої твори певні філософські ідеї, розширили коло можливостей у моделюванні художнього світу, де простежуються переходи від минулого до майбутнього і навпаки, їх художній світ став більш насиченим, вільним, необмеженим у часопросторових вимірах, зі зміщенням часових елементів. Особливо сприйнятливим для відтворення внутрішнього часу став жанр новели. Центрального значення тут набув і психологічний час — час у сприйнятті одиної людської свідомості, індивідуальний. Так волею автора час у творі може зупинятися, ущільнюватися або розтягуватися, скорочуватися чи тривати, уповільнюватися чи прискорюватися, події минулого і майбутнього можуть бути представлені в теперішньому ракурсі, без відношення до того проміжку часу, якому вони належать. Ці та подібні прийоми творять обширне поле досліджень, яке окрім проблем часу та часовості затримує інші філософсько-естетичні феномени і прояви, котрі сучасне літературознавство не повинно ігнорувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Моклиця М. Основи літературознавства. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 191 с.
2. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы др., 2-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.
3. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм. — СПб.: Алтейя, 1998. — 506 с.
4. Всемирная энциклопедия: Философия/ Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — 1312 с.
5. Фауст и Заратустра. — СПб: Азбука, 2001. — 320 с.
6. Історія філософії: Підручник / Ярошовець В.І., Бичко І.В., Бугров В.А. та ін., за ред. В.І. Ярошовця. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 774 с.
7. Ясперс К. Всемирная история философии: Введение. — СПб.: Наука, 2000. — 272 с.
8. Сартр Ж.П. Бытие и ничто. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб; Республика, 2002. — 640 с.
9. Камю А. Бунтующий человек. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб; Республика, 1999. — 416 с.
10. Гижий В. Часовий континуум нартивної структури української неоромантичної прози // *Studia methodologica*. — Тернопіль. — № 11. — 2002. — С. 95-99.
11. Медриш Д. Структура художнього часу в фольклорі та літературі / Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. — Ленинград: Наука. — 1974. — 299 с.
12. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Пер. з англ. М. Гірняк. — Львів: Літопис, 2004. — 384 с.
13. Литературная энциклопедия терминов и понятий. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. — 752 с.
14. Маргвелашвили Г.Т. Сюжетное время и время экзистенции. — Тбилиси, 1976. — 235 с.
15. Мочернюк Н.Д. Сновидіння в поезії романтизму: часово-просторова специфіка: Автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. — теорія літератури, Львівський національний університет ім. І. Франка — Тернопіль, 2005. — 20 с.
16. Яцків М. Новели. — К.: Каменяр, 1985. — 200 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Назаревич Л.Т. Проблемы времени и временности в экзистенциализме: литературоведческие аспекты.

В статье проанализированы основные теоретические аспекты времени и временности в литературе. Главное внимание обращено на концепции Времени и Бытия в Европейском экзистенциализме (Хайдеггер, Сартр, Ясперс и др.), и то, как эти концепции представлены в художественном мире литературы. Автор утверждает, что философские тенденции, разработанные западноевропейским модернизмом, проявились и в украинской литературе, особенно в жанре модернистической новеллы (Кобылянская, Винниченко, Яцкив и др.).

Nazarevych L.T. The problems of time and timing in existentialism: literary study aspects.

The article analyses the main theoretical aspects of time and timing in literature. Attention is drawn to the concepts of Time and Being in European Existentialism (Heidegger, Sartre, Jasper and others) and the way they are represented in the artistic world of fiction. The author argues that philosophic tendencies developed in West European Modernism were also reflected in Ukrainian literature, especially in the genre of modern short story (Kobylyanska, Vynnychenko, Jatzkiv).